

Ш.К. Шынгысбаева *, А.А. Саипов

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.

*e-mail: Shyngysbaeva75@mail.ru

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАННЫҢ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ АХУАЛЫНА ЫҚПАЛ ЕТУШІ ФАКТОРЛАР

COVID-19 пандемиясының дүниежүзілік таралуына байланысты әлемнің көптеген елдері сияқты біздің елімізде де негізгі демографиялық көрсеткіштердің нашарлауына әкеп соқты: өлім-жітімнің өсуі байқалды, көші-қон баяулады немесе тоқтатылды, табиғи өсім төмендеді немесе халықтың табиғи құлдырауы күшейе түсті. Бұл жұмыста халықтың ұзақ мерзімді даму тенденциялары аясында 2020 жылы демографиялық динамикасының негізгі компоненттерін (туу, өлім, табиғи және көші-қон қозғалысы) бағалауға, пандемияның демографияның процестеріне әсер ету бағыттарын анықтауға әрекет жасалды. Коронавирустық індеттің географиялық факторлар жүйесіндегі табиғи апат ретінде қарастырылатын компонентінің халықтың өліміне айтарлықтай теріс әсері туралы тұжырымдар жасалады және тууға ықтимал әсері туралы болжамдар жасалады. Қарастырылып отырған аумақтардың демографиялық болашағы бағаланады. Мақалада Шығыс Қазақстан облысы халқының көші-қон үдерістеріне талдау жүргізіліп, посткеңестік кезеңде халықтың көші-қонын кезең-кезеңмен бөлу ұсынылды және болған өзгерістердің факторлары анықталды. Мақсаты көші-қонның кему факторларын, өңірлердің дамуындағы өңіраралық әлеуметтік-экономикалық айырмашылықтардың күшеюі мен аумақтардың әркелкі тартымдылығына байланысты көші-қон тартымдылығының төмендеуін зерттеу болып табылады. Мақалада Шығыс Қазақстан облысы халқының көші-қон үдерістеріне талдау жүргізіліп, посткеңестік кезеңде халықтың көші-қонын кезең-кезеңмен бөлу ұсынылды және болған өзгерістердің факторлары анықталды.

Түйін сөздер: халық саны, табиғи қозғалыс, туу, өлім, көші-қон, Қазақстан, демографиялық саясат, Шығыс Қазақстан, covid-19 пандемиясы.

S.K. Shyngysbaeva*, A.A. Saipov

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Nur-Sultan

*e-mail: Shyngysbaeva75@mail.ru

Factors Influencing The Demographic Situation In East Kazakhstan

Due to the global spread of the COVID-19 pandemic, our country, like many countries around the world, has also led to a deterioration in key demographic indicators: there has been an increase in mortality, migration has slowed or stopped, natural growth has decreased or the natural decline of the population has increased. In this paper, an attempt was made to evaluate the main components of demographic dynamics (birth rate, mortality, natural and migration movements) in 2020 within the framework of long-term trends in the development of the population, to determine the directions of influence of the pandemic on the processes of demography. Conclusions are drawn about the significant negative impact of the component of the coronavirus epidemic, which is considered a natural disaster in the system of geographical factors, on the death of the population, and forecasts are made about the possible impact on the birth rate. The demographic prospects of the territories under consideration are evaluated. In the article, an analysis of the migration processes of the population of the East Kazakhstan region was carried out, a step-by-step distribution of Population migration in the post-Soviet period was proposed and the factors of changes that occurred were identified. The purpose of the study is to study the factors of migration decline, the decrease in migration efficiency due to the strengthening of interregional socio-economic differences in the development of Regions and the uneven attractiveness of territories. In the article, an analysis of the migration processes of the population of the East Kazakhstan region was carried out, a step-by-step distribution of Population migration in the post-Soviet period was proposed and the factors of changes that occurred were identified.

Key words: population, natural movement, birth rate, mortality, migration, Kazakhstan, demographic policy, East Kazakhstan, covid-19 pandemic.

Ш.К. Шынгысбаева*, А.А. Саипов

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Казахстан, г. Нур-Султан

*e-mail: Shyngysbaeva75@mail.ru

Факторы, влияющие на демографическую ситуацию в Восточном Казахстане

Из-за глобального распространения пандемии COVID-19, как и во многих других странах мира, в нашей стране произошло ухудшение основных демографических показателей: наблюдался рост смертности, замедлялась или прекращалась миграция, снижался естественный прирост или усиливался естественный спад населения. В данной работе предпринята попытка оценить основные компоненты демографической динамики (рождаемость, смертность, естественное и миграционное движение) в 2020 году на фоне долгосрочных тенденций развития населения, определить направления влияния пандемии на демографические процессы. Делаются выводы о значительном негативном влиянии компонента эпидемии коронавируса, который рассматривается как стихийное бедствие в системе географических факторов, на смертность населения и делаются предположения о возможном влиянии на рождаемость. Оценивается демографическое будущее рассматриваемых территорий. В статье проведен анализ миграционных процессов населения Восточно-Казахстанской области, предложено поэтапное распределение миграции населения в постсоветский период и выявлены факторы произошедших изменений. Целью является изучение факторов убывания миграции, усиления межрегиональных социально-экономических различий в развитии регионов и снижения миграционной привлекательности в связи с неравномерной привлекательностью территорий. В данной статье предпринимается попытка выявить специфику актуальных демографических проблем Восточного Казахстана, оценить их воздействие на социально-экономическое развитие региона. Впервые были подробно изучены и систематизированы основные географические факторы, определяющие человеческий потенциал в Восточном Казахстане.

Ключевые слова: население, естественное движение, рождаемость, смертность, миграция, Казахстан, демографическая политика, Восточный Казахстан, пандемия Covid-19.

Кіріспе

2020 жылы Қазақстанда да, бүкіл әлемде де бірқатар параметрлер бойынша сөзсіз ерекше жыл болды. COVID-19 пандемиясы ғаламшардың барлық мемлекеттеріне әсер еткен жаһандық құбылыс болды. Бұл әлем халқының өмірінің көптеген аспектілеріне, ең алдымен оның денсаулығы мен өліміне, экономикалық жағдайы мен психологиялық жағдайына, неке-отбасы және репродуктивтік жоспарлары мен адамдардың мінез-құлқына үлкен әсер етті (және әлі де жалғасуда).

Әр жылдың басында Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитетінің Әлеуметтік және демографиялық статистика басқармасы өткен жылдағы еліміз бен оның өңірлері халқының табиғи қозғалысының нәтижелерін алдын-ала бағалауды, сондай-ақ Қазақстан мен оның субъектілерінің жаңа жылдың басындағы саны туралы алдын-ала мәліметтерді жариялайды. Қазіргі уақытта, осы ақпарат пайда болғаннан кейін, статистикалық қызметтердің ресми сайттарында 2020 жылға арналған демографиялық динамиканың бірқатар негізгі көрсеткіштеріне талдау жасау және коронавирустың Шығыс Қазақстанның демографиялық дамуына қалай әсер еткені туралы алғашқы қорытынды жасау мүмкіндігі пайда болды.

Осылайша, бұл жұмыста біздің мақсатымыз – соңғы 30 жылдағы (1990-2020 жж.) халықтың ұзақ мерзімді динамикасы аясында 2020 жылы Қазақстан мен Шығыс Қазақстан облысындағы (туылған, қайтыс болған, табиғи және көші-қон өсуінің саны) халық санының өзгеру компоненттерін бастапқы бағалау.

Шығыс Қазақстан облысында отыз жылдық кезеңде көші-қон ағыны өңірлік дамудың қуатты факторы болып табылады, бұл халықтың депопуляциясы жағдайында оның маңыздылығын арттырады. Шығыс Қазақстан облысы халқының санын қысқартуда көші-қон құрамдас бөлігінің рөлі өсті және 1993 жылдан бастап көші-қон ағыны табиғи өсімді толығымен жұтып қойды.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Жұмыста көші-қон жөніндегі халықаралық ұйым (ХКУ) қабылдаған анықтама пайдаланылады, оған сәйкес көші-қон тұрақты немесе белгілі бір мерзімге тұрғылықты жерін ауыстырумен белгілі бір аумақтардың шекараларын кесіп өтетін адамдардың қозғалу процесін білдіреді. 1990-шы жылдардағы көші-қон үдерістерінің күрделілігіне қарамастан, дағдарыс кезінде ғылымды қаржыландырудың жеткіліксіз болуына байланысты Қазақстанда көші-қонды жүйелі зерттеу жүргізілмегенін атап өткен жөн. Көші-қон мәселелері негізінен этносаяси,

этнодемографиялық және тарихи аспектілерде зерттелді (Алексеев, 2007).

2000 жылдары экономикалық өсу аясында көші-қон саласындағы зерттеулер саны едәуір өсті, бірақ кейбір саяси шешімдер ғылыми негізсіз ситуациялық түрде қабылданады.

Көші-қон зерттеулерінің негізгі мәселелерінің бірі көші-қон ағындарының ауқымын, құрылымын және бағытын айқындайтын факторларды талдау болып табылады. Бұл зерттеулердің теориялық және әдіснамалық негізі келесі отандық және шетелдік ғалымдардың зерттеу тәсілдері мен нәтижелері болды (Ли, 1996, Мэсси, 2002).

Бастапқы материалдар ретінде әдеби және картографиялық көздер, Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитетінің 1991-2020 жылдар кезеңіндегі статистикалық және анықтамалық материалдары, Қазақстан Республикасы халқының 1999, 2009 жылдардағы ұлттық санақтарының деректері пайдаланылды.

Шығыс Қазақстан облысының 10 қаласы мен 15 ауданындағы көші-қон жағдайындағы кеңістіктік айырмашылықтардың жан-жақты сипаттамасын жасау мақсатында көші-қонның мынадай салыстырмалы көрсеткіштерін: келу, кету, көші-қон айналымы, көші-қон өсімі коэффициенттерін, 2009-2019 жылдардағы орташа көрсеткіштерді анықтауды жұптық талдауға негізделген бағалау жүргізілді.

Тек статистикалық ақпаратты пайдалану адам мінез-құлқының механизмін анықтау және көші-қон көңіл-күйін, шығысқазақстандықтардың қоныс аудару себептерін, олардың көші-қон бағытын таңдаудағы артықшылықтарын зерттеу

үшін жеткіліксіз, С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университетінің студенттері, магистранттары мен оқытушылары арасында сауалнама әдісі қолданылды. Респонденттер өздерінің жасы, ұлты, білімі, тұрғылықты жері туралы ақпарат берді. Талдау үшін 250 сауалнаманы 18-40 жас аралығындағы ең мобильді топ респонденттері толтырды, бұл Шығыс Қазақстан облысы тұрғындарының жалпы санының 1%-ына сәйкес келеді.

Зерттеу нәтижелері және талқылаулар

Туғандар саны

Біздің елімізде қарастырылған барлық уақыт кезеңіндегі нәрестелердің ең көп саны 2020 жылы тіркелді – 420 мың баладан аз (1-ші суретті қараңыз). Ал Шығыс Қазақстан облысында 1990 жылы нәрестелердің ең көп саны тіркелді–33794 бала. Алайда, онжылдықтың алғашқы жылдарында бұл көрсеткіш күрт төмендеді, содан кейін бірнеше жыл бойы құлдырай берді. Нәтижесінде, 2001 жылға қарай туу саны шамамен 40%-ға азайды және облыс тарихындағы ең төменгі мәнге жетті (16306). 2000 жылдан бастап динамика оң белгіге ие болды және жаңа туылған нәрестелер санының өсуі басталды, ол 2010 жылдардың ортасына дейін жалғасты. Бірақ болашақта динамика қайтадан теріс болды және бірнеше жыл ішінде нәрестелер саны тез қарқынмен азайды. Алдағы жылдары бұл процесс сөзсіз жалғасады, ал мамандар үшін бұл көрсеткіш қандай деңгейге дейін төмендетілетіні, 1999 жылғы антирекорд бұзыла ма, жоқ па деген ой құпия болып қала береді, бірқатар демографтар мұның ықтималдығы өте жоғары деп санайды.

1-сурет. Қазақстан Республикасы мен Шығыс Қазақстан облысында туылғандар санының динамикасы (адам), 1990-2020 жж.

Шығыс Қазақстан облысында, сызбадан көріп отырғанымыздай, жаңа туылған нәрестелер санының динамикасының траекториясы Қазақстанға өте жақын болды. Алайда, аймақтағы

көрсеткіштің төмендеуі жалпы Қазақстанға қарағанда жоғары қарқынмен жүретіні алаңдаушылық тудырады. Сонымен бірге, COVID-19 пандемиясының бұл көрсеткішке әлі де әсерінің аз

екендігін атап өткен жөн, өйткені ол Қазақстан аумағына тек наурыздың аяғында-сәуірдің басында келді. Тиісінше, пандемия жаңа туған нәрестелер санына алғашқы әсерін 2021 жылдың статистикасында көрсетуі керек. Демографтардың болжамын растау үшін Шығыс Қазақстан облыстық АХАЖ бөлімі осы жылдың қаңтарында туу туралы 5888 акт тіркелгені туралы мәліметтерді жариялады, ал бір жыл бұрын олардың саны 7660, мысалы, 2013 жылы-8789. Осылайша, жағдай нашарлай түседі және

мұндай жағдайларда туу саны қандай деңгейге дейін төмендеуі мүмкін екендігі әлі белгісіз.

Өлім-жітім саны:

1990 жылы Қазақстанда 128800 адам қайтыс болды, бұл соңғы 30 жылдағы ең аз өлім болды (2-ші суретті қараңыз). Сол онжылдықтың бірінші жартысында өлім-жітімнің күрт төмендеуі орын алды: 1995 жылы елде 168900 өлім тіркелді, тиісінше, әзірге өлім-жітім 40%-ға өсті. 1990-шы жылдардың екінші жартысы қайтыс болғандар санының біршама азаюымен ерекшеленді.

2-сурет. Қазақстанда және Шығыс Қазақстан облысындағы қайтыс болғандар санының динамикасы (адам), 1990-2020 жж.

Көріп отырғаныңыздай, 1990-2005 жылдардағы динамика өте тұрақсыз болды, бірақ тұтастай алғанда, әрине, өте қолайсыз болды. Алайда, 2000 жылдардың ортасынан бастап Қазақстанда өлім жағдайының жақсару кезеңі басталды, бұл өмір сүру ұзақтығының салыстырмалы түрде тұрақты өсуімен және халықтың қартаюу процесіне қарамастан өлім санының азаюымен көрінді. 2017 жылы бұл процесс ұзақ уақыт ішінде ең жақсы нәтижелерге әкелді: өмір сүру ұзақтығы 72,3 жасқа дейін өсті, ал қайтыс болғандар саны 2010 жылдан бастап минимумға дейін қысқарды, 7543 адамға төмен түсті. Әлеуметтік және демографиялық статистика басқармасы болжамына сәйкес, 2020 жылы оң динамика жалғасуы керек еді. Бірақ бұл болған жоқ, өйткені COVID-19 пандемия факторы классикалық «қара аққу» ретінде пайда болды, оны ешкім күтпеді және болжай алмайды.

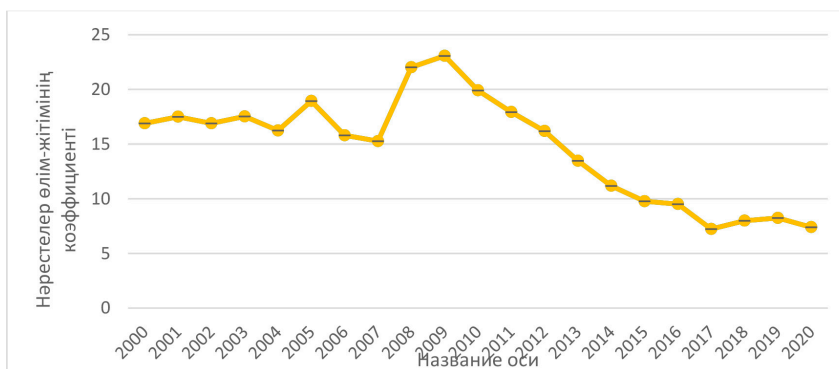
2-сурет ұзақ мерзімді динамика аясында 2020 жылдың қаншалықты ерекше болғанын айқын көрсетеді. Бір жылда өлім санының 18% өсуі бұл апатты даму. Өлім-жітімнің осындай өсуіне байланысты өмір сүру ұзақтығының төмендеуін есептеу керек, бірақ демографтар 2-2, 5 жылға құлдырауды болжайды.

Шығыс Қазақстан облысына келетін болсақ, мұнда тағы да, бұрын қарастырылған туу жағдайындағыдай, аймақта қайтыс болғандар

саны көрсеткішінің бағыты мен траекториясы тұтастай алғанда ел үшін дәл қайталанады. 1990 жылдардың басында өлім санының күрт өсуі, 2000 жылдардың ортасына дейін толқын тәрізді динамика және көрсеткіштің 2020 жылдың басына дейін жоспарлы, тұрақты төмендеуі, 2005-2019 жылдар кезеңінде қайтыс болғандардың жыл сайынғы саны 800-1000 адамға немесе 23%-ға азайды. Өкінішке орай, 2020 жылы облыста өлім саны 16%-ға өсті, бұл аймақты он бес жыл бұрынғы қалпына келтірді.

Өлім-жітім деңгейін анықтайтын негізгі демографиялық көрсеткіштердің бірі сәби өлімінің коэффициенті (бір жасқа дейінгі балалардың өлім-жітім коэффициенті) болып табылады. Нәрестелер өлімінің деңгейі жалпы денсаулық жағдайы мен халықтың өмір сүру деңгейінің маңызды сипаттамасы болып табылады.

Шығыс Қазақстан облысында 2000 жылы нәресте өлім-жітімінің деңгейі 16,90%-ды құрады, 2009 жылғы халық санағының деректері бойынша ол 23,07%-ды құрады. Бұл көрсеткіштер әлемдегі ең жоғары көрсеткіштердің бірі. 2015 жылы нәресте өлім-жітімінің деңгейі 9,77%-ды, ал 2020 жылы 7,4%-ды құрады. Осылайша, 2000 жылдан бастап 2020 жылға дейінгі кезеңде елдегі нәрестелер өлім-жітімінің деңгейі 16,9%-дан 7,4%-ға дейін, яғни 2,3 есеге төмендеді (3-сурет).

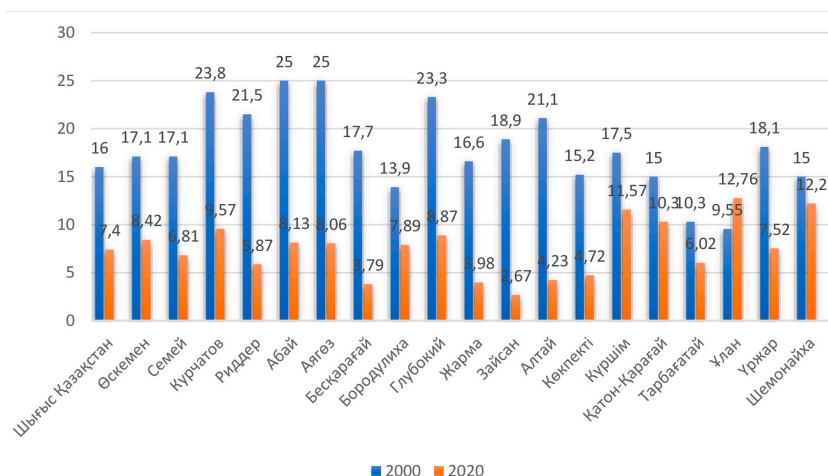

Дереккөз: Қазақстан Республикасы Статистика комитеті
3-сурет. Шығыс Қазақстандағы 2000-2020 жылдардағы нәресте өлім-жітімінің деңгейі

2000-2020 жылдары Қазақстанда нәрестелер өлімінің деңгейі тұрақты төмендеу үрдісіне ие болды. 2008 жылы көрсеткіштің шамалы өсуі ДДҰ ұсынымдарына сәйкес жаңа туған нәрестелердің өлімін тіркеудің жаңа жүйесіне көшумен байланысты.

Репродуктивті жастағы әйелдердің денсаулық деңгейінің төмендеуі, алғашқы медициналық-санитарлық көмек жұмысындағы, отбасылық медициналық клиникалардың жұмысындағы кемшіліктер, олардың міндеті бала туу жасындағы әйелдердің денсаулығын жақсарту болып табылады, жүкті әйелдерді тіркеуді кешіктіру бала өлімінің жоғары деңгейіне

әкеледі. Облыста 2000 жылы нәрестелер өлімінің ең жоғары деңгейі Абай (25%), Аягөз (25%), Курчатов (23,8%) және Глубокий (23,3%) ауданында тіркелді, нәрестелер өлімінің ең төмен деңгейі Тарбағатай (10,3%), Ұлан (9,5%), Шемонайха (12,2%), аудандарында байқалды. 2020 жылғы деректер бойынша жалпы Қазақстан бойынша нәресте өлімі 8,6%-ға дейін төмендеді. Жоғары көрсеткіштер Күршім (11,5%) және Ұлан (12,7%), Шемонайха(12,2%), аудандарында тіркелген. Зайсан (2,6%) және Бесқарағай ауданы (3,7%) 2020 жылы нәрестелер өлімінің деңгейі ең төмен өңірлер ретінде белгіленді. (4-сурет).

4-сурет. 2000 және 2020 жылдардағы Шығыс Қазақстан өңіріндегі нәресте өлім-жітімінің деңгейі

Нәрестелер өлімінің деңгейін төмендетуге медициналық көмектің сапасын күшейту және арттыру, ДДҰ және ЮНИСЕФ-тің тиімді бағдарламаларын практикаға енгізу, дәрігерлер мен медбикелердің біліктілігін арттыру, сондай-

ақ жаңа перинаталдық технологияларды қолдану есебінен қол жеткізуге болады

Табиғи өсім / кему

Туу мен өлім арасындағы айырмашылық халықтың табиғи өсуін білдіреді. Бұл көрсеткіш

туу мен өлім санының қатынасын бір санмен сипаттауға мүмкіндік береді. Егер біріншісінен екіншісіне қарағанда көп болса, онда көрсеткіш оң, егер керісінше болса – теріс болады. 5-суретке қарап, соңғы 30 жыл ішінде Қазақстан бойын-

ша тек оң табиғи өсумен сипатталғанын атап өту қиын емес – 1990-1999 жылға дейін табиғи өсім 171 000 адамға кеміді, ал жалпы өлім саны Шығыс Қазақстан облысында 1996-2003 жылдардағы туу санынан асып түсті. (үздіксіз кему кезеңі)

5-сурет. Қазақстан мен Шығыс Қазақстан облысындағы халықтың табиғи өсу/кему динамикасы (адам), 1990-2020 ж.

Қарастырылып отырған аймаққа тоқтала отырып, біз Шығыс Қазақстан мен Қазақстандағы демографиялық өзгерістердің синхрондылығын тағы да байқай аламыз, динамиканың траекториялары өте ұқсас.

Табиғи құлдырау Шығыс Қазақстанның бүкіл тарихында 1996-2003 жылдардағы бүкіл өмір сүру кезеңінде өлім саны туу санынан артты.

Халық саны

Халықтың табиғи өсуі немесе кемуі (көші-қон өсімімен немесе кемуімен бірге) кез келген ел мен өңір халқы санының байқалған серпінін айқындайды. Олар демографиялық динамика деп аталатын компоненттер. Егер Қазақстан халқы жабық болса (яғни туу мен өлімнің көптігі

әсерінен ғана өзгеріп, сыртқы көші-қон болмайды), онда оның саны тек халықтың табиғи қозғалысының әсерінен өзгереді. 1991-2020 жылдар аралығында өзгеріс 16 373 307-ден 18 276 452 адамға дейін болады.

Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросының мәліметі бойынша Қазақстан халқы 2021 жылдың басында 18 879 552 адамды құрайды.

6-шы суретте Қазақстан мен Шығыс Қазақстан жалпы санының динамикасын ұсынады, және мұнда біз бұрын қарастырған барлық нәрселерден айырмашылығы, біз халықтың өзгеру траекториясында айтарлықтай айырмашылықты көре аламыз.

6-сурет. Қазақстан мен Шығыс Қазақстан облысындағы халық санының серпіні (адам), 1990-2020 жж.

Ең көп халық Қазақстанда 2020 жылдың басында тіркелді, 18,9 миллионнан астам адам. 1994 жылдан бастап, халықты қысқартудың ұзақ үрдісі басталды және 2002 жылдың басында біздің елде тек 14,8 миллион адам өмір сүрді. Осылайша, 1993-2004 жылдар аралығында халық саны 2,2 млн адамға немесе 11 %-ға азайды. 2004 жылдан бастап үрдіс өзгерді және ел халқы аз қарқынмен өсе бастады. Қазақстан халқы бір жылда 200-400 мыңнан астам адамға көбейді.

2000 жылы табиғи өсімнің ең төменгі көрсеткіштері Глубокий (-9,9), Алтай (-7,6), Шемонайха (-7) аудандарына тән болды. 2005 жылы 2000 жылмен салыстырғанда облыс бойынша орташа табиғи өсім – 1,2-ден 0,4%-ға дейін ұлғайды. Ең жоғары өсім Семей, Риддер қалаларында және Үржар, Абай ауданында

байқалды. Мәселен, Семейде табиғи өсім – 0,8 %-дан 3,3 %-ға, Риддерде – 2,1%-дан 10,9% дейін артты.

2010 жылы табиғи өсімнің ең жоғары көрсеткіштері Тарбағатай (15%), Зайсан (14,1%), Аягөз (14,9%), Абай (14,6%) аудандарында болды. Бұл ретте табиғи өсімнің ең төмен көрсеткіштері Алтай (- 6,9%), Риддер (- 5,7%), Шемонайха (- 4,6%) аудандарында тіркелді. 2020 жылы облыстағы табиғи өсім көрсеткіші 4,4 %-ды құрады. Өңірдегі табиғи өсімнің ең төмен көрсеткіштері Шемонайха, Алтай, Глубокий аудандары және Риддер қаласында байқалды (тиісінше – 5,8% және 7,5%, 4,5%, 5,4%). Табиғи өсімнің жоғары көрсеткіштері Аягөз (12,8%), Зайсан (11,8%), Жарма (10,9%), Тарбағатай (11,9%), аудандарында тіркелді (1-кесте).

1-кесте. Шығыс Қазақстан облысы аудандарындағы халықтың табиғи өсімі көрсеткіштерінің 2000, 2005, 2010, 2015 және 2020 жылдардағы серпіні (1000 адамға шаққанда)

Аудандар	Табиғи өсім, ‰				
	жылдар				
	2000	2005	2010	2015	2020
Барлығы	-1.2	0,4	4,6	5,8	4,4
Өскемен қалалық әкімшілігі	-4.5	-2,5	10,4	5,8	3,4
Курчатов қалалық әкімшілігі	4.5	4,2	8,9	6,3	7,6
Риддер қалалық әкімшілігі	-2.1	10,9	-5,7	-0,5	-5,4
Семей қалалық әкімшілігі	-0.8	3,3	6,4	8,7	7,2
Абай ауданы	7.7	11,1	14,6	10,8	5,8
Аягөз ауданы	8.5	10,7	14,9	13	12,8
Бесқарағай ауданы	-3.1	0,39	3,2	2,1	1,2
Бородулиха ауданы	-2	-0,7	2,7	1,6	0,99
Глубокое ауданы	-9.9	-8,6	-2,8	-3,1	-4,5
Жарма ауданы	3.09	4,1	10,9	10,2	10,9
Зайсан ауданы	5.4	5,2	14,1	11,4	11,8
Алтай ауданы	-7.6	-8,2	-6,9	-4,7	-7,5
Көкпекті ауданы	1.4	1,4	4	4,4	3,9
Күршім ауданы	3.8	3,8	8,4	8,1	8,6
Катонқарағай ауданы	2.72	1,09	0,8	0,1	1,2
Тарбағатай ауданы	7.3	7,5	15	16,2	11,9
Ұлан ауданы	-1.9	-2,04	3,3	4,4	4,1
Үржар ауданы	5.9	7,4	9,3	9,08	9,1
Шемонайха ауданы	-7	-6,6	-4,6	3,3	-5,8

Тағы бір демографиялық көрсеткіш – бұл туылған кездегі өмір сүру ұзақтығының көрсеткіші Қазақстан Республикасы Статистика комитетінің деректері бойынша 2019 жылы Шығыс Қазақстанда туылған кезде күтілетін өмір сүру ұзақтығы 2000 жылмен салыстырғанда 7 жылға

дерлік артып, 72,07 жасты құрады, ал 2000 жылы бұл көрсеткіш 64,51 жасты құрады. 2000-2020 жылдар кезеңінде елдегі өмір сүру ұзақтығының ең төмен көрсеткіші 2000 жылы байқалды, ол кезде ол 64,5 жасқа дейін төмендеді (7-сурет).

Дереккөз: Қазақстан Республикасы Статистика комитеті
7-сурет. Шығыс Қазақстан 2000-2020 жылдары күтілетін өмір сүру ұзақтығы

Сонымен қатар Қазақстанда халықтың күтілетін өмір сүру ұзақтығы серпінде өсуде. Қазақстан Республикасы Статистика комитетінің деректері бойынша 2020 жылы Шығыс Қазақстанда орташа өмір сүру ұзақтығының көрсеткіші ерлер үшін 66,15 жасты және әйелдер үшін 75,5 жасты құрады. 2000 жылы ерлер үшін күтілетін өмір сүру ұзақтығының көрсеткіші орта есеппен 58,5 жасты, ал әйелдер үшін – 71 жасты құрады. 2000-2020 жылдар кезеңінде гендерлік бөліністе күтілетін өмір сүру ұзақтығының көрсеткіштерінде ешқандай өзгерістер болған жоқ. Орташа алғанда, ер адамдар әйелдерге қарағанда 10 жылға аз өмір сүреді. Күтілетін өмір сүру ұзақтығының көрсеткіші бойынша ең үлкен гендерлік айырмашылық 13 жыл облыста 2000 жылы байқалды. Ерлердің өмір сүру ұзақтығының төмен болу себептері-өмірге қауіп төндіретін мамандықтар (кеншілер, жүргізушілер және басқалар). Елімізде өмір сүру ұзақтығын арттыруға қазақстандықтардың денсаулығын жақсартуға, елдің тұрақты әлеуметтік-демографиялық дамуын қамтамасыз етуге, медициналық көмектің сапасын арттыруға және негізгі әлеуметтік мәні бар ауруларды емдеуге бағытталған «Саламатты Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасын іске асыру нақты үлес қосты (Нүсіпова, Калимурзина, 2014).

Қорытынды

Шығыс Қазақстандағы әлеуметтік-географиялық көрсеткіштерді бағалау аудандардағы осы көрсеткіштердің үлкен қарама-қайшылығын

анықтады. Осылайша, ол еліміздің шығыс өңірлеріндегі теріс демографиялық жағдайды көрсетті. Бала туудың төмен көрсеткіштері, күтілетін өмір сүру ұзақтығы және өлім-жітімнің жоғары деңгейі Шемонайха, Алтай, Глубокий аудандары және Риддер қаласында байқалады. (тисісінше – 5,8% және 7,5%, 4,5%, 5,4%). Бұл өңірлерде бала тууды 23%-ға дейін ұлғайту және өлім-жітім көрсеткіштерін 7,5%-ға дейін төмендету қажет.

Республика әлемдік қоғамдастыққа ықпалдасып, неғұрлым бәсекеге қабілетті әрі дамыған елдердің біріне айналуы үшін нәресте өлімін кем дегенде 6,9%-ға дейін төмендету қажет. Бұл ұсыныстар Қазақстанның барлық өңірлері үшін өзекті.

Қазақстандық депопуляцияның қазіргі кезеңінде қоғамда елдегі демографиялық дағдарысты еңсеру үшін не істеуге болатындығы және не істеу керектігі туралы мәселелер талқыланады. Өкінішке орай, жүз жылдан астам уақыт бойы әлемнің елдері мен өңірлерінде демографиялық саясатты іске асырудың әлемдік тәжірибесі көрсетіп отырғандай, бұл салада ешқандай қарапайым рецептер жоқ. Бұл бірінші кезекте бала тууға қатысты. Халықтың көбеюінің дәстүрлі түрінен қазіргі заманғы түріне демографиялық ауысудан өткен әлемдегі бірде-бір ел тұрақты және сонымен бірге ұрпақтардың қарапайым немесе сәл кеңейтілген туу деңгейіне ауысуын қамтамасыз ете алмады.

Бұл «демографиялық мәселені» негізінен шешу мүмкін емес дегенді білдіре ме? Мүмкін, дегенді білдірмейді. Алайда, бұл кез-

келген заманауи дамыған қоғамда депопуляцияны жеңудің тым күрделілігін көрсетеді. Демографиялық саясат тақырыбында көптеген ғылыми еңбектер жазылды, сарапшылар егжей-тегжейлі мәселелер туралы дауласады және кейбір мәселелерде бір-бірімен жиі келіспейді. Бірақ көптеген мамандар қаржыландырылмаған отбасылық-демо-графиялық және денсаулық сақтау салалары бар елде демографиялық қиындықтарға сәтті жауап беру мүмкін емес екеніне келіседі.

Бүгінгі таңда қазіргі жағдайда халықтың көші-қон алмасу процестері тұтастай Қазақстан Республикасы үшін де, оның әрбір өңірі үшін де стратегиялық маңызға ие болып отырғаны айқын болып отыр. Өкінішке орай, теріс көші-қон халықтың табиғи азаюымен қатар, елдің барлық шығыс аймақтарында оның санының азаюының тұрақты факторына айналды. Шығыс Қазақстан облысы көші-қон доноры ретінде әрекет етеді. Біздің пікірімізше, Шығыс Қазақстан облысының көші-қон кетуінің қалыптастыру ерекшелігі әлеуметтік-экономикалық дамудың қанағаттанғысыз дамуына байланысты көші-қон проблемасының өсіп келе жатқан маңыздылығы туралы айтуға мүмкіндік береді. Зерттеу туралы кең көлемді материалды қорытындылай келе, келесі нәтижеге тоқталуға болады:

1. Зерттелетін аймақ халқының кетуінің шешуші және тұрақты себебі экономиканың қанағаттанарлықсыз жағдайы болып табылады.

2. Көші-қон үдерістерін кезеңдестіру кезінде 90-жылдардың басындағы көші-қонның көлемі мен басым бағыттарын, әлеуметтік-эконо-

микалық, этникалық факторларды ескере отырып, үш кезең бөліп көрсетіледі.

3. 2004-2005 жылдары байқалған өңірдегі әлеуметтік-экономикалық ахуалдың жақсаруы көші-қон ағымының деңгейінің 2003 жылғы – 7,9-дан 2005 жылы – 1,2 мың адамға дейін айтарлықтай айтарлықтай төмендеуінде көрініс тапты. Сонымен қатар, теріс көші-қонның негізгі себептері жойылған жоқ. Республиканың әлеуметтік-экономикалық дамуы мен Қазақстанның неғұрлым қолайлы өңірлері арасындағы алшақтық көші-қон шығуының сипаты мен бағытында айқындаушы болып қала береді.

4. Әлеуметтік-экономикалық себептерден және олардан туындаған «кедейліктен қашудың» әлеуметтік-психологиялық әсерінен басқа, Шығыс Қазақстан облысынан халықтың жаппай кетуінің басқа да ерекше себептері жоқ деп сеніммен айтуға болады.

5. Көші-қон жағдайын тұрақтандыру үшін мемлекеттік органдар мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарының қызметі маңызды. Осылайша, көші-қон саясаты аумақтың ерекшелігін, оның географиялық, этнодемографиялық, экономикалық және мәдени ерекшеліктерін ескере отырып, көші-қон проблемаларын шешуге бағыт-талуы тиіс.

Талдау пандемияның қарама-қарсы бағыт-талған факторларын анықтауға мүмкіндік берді: бірқатар жағдайларда коронавирустық пандемия демографиялық көрсеткіштерді нашарлатады, өлім деңгейін жоғарылатады, табиғи өсімді төмендетеді және неке көрсеткіштерін нашарлатады, кейбіреулерінде оларды жақсартады. Пандемияның көші-қонға әсерін оң немесе теріс деп бағалау мүмкін емес.

Әдебиеттер

- Алексеев А.Н. Демографические кризисы в Казахстане. XX век. – Усть-Каменогорск: Медиа-Альянс, 2007. – 96 с.
- Асанбаев М.Б. Қазақстандағы ішкі көші-қон процестерін талдау: қорытындылар, шаралар, ұсынымдар. – Алматы, 2010. – 8-38.б.
- Демография // Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитетінің Әлеуметтік және демографиялық статистика басқармасы 2021. URL: <https://stat.gov.kz/> / (қарау күні 20.09.2021)
- Еремін А.А., Быков Н.И. Демографическая ситуация в Алтайском крае на современном этапе (1990-2010) монография / А.А. Еремін, Н.И. Быков. Ғ Барнаул: АЗБУКА, 2011. Ғ 272 с.
- Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитеті, Шығыс Қазақстан облысының Статистика департаменті [Committee on statistics of the Ministry of national economy of the Republic of Kazakhstan, Department of Statistics of the East Kazakhstan region] https://stat.gov.kz/region/264990/statistical_information/publication
- Lee E.S. A Theory of Migration // Demography. – 1996. – Vol. 3. – № 1. – P. 47-57.93 ISSN 2616-6771 Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Chemistry. Geography. Ecology Series, 2020, 2(131)
- Масанов Н.Е., Абылхожин Ж.Б., Ерофеева И.В., Алексеев А.Н., Баратова Г.С. История Казахстана: народы и культуры. – Алматы, 2000. – 608 с.
- Massey D. Synthetic theory of international migration // World in the mirror of international migration. – 2002. – № 10. – P.143-153.
- Нюсупова Г.Н. және Калимурзина А.М. 2014. Қазақстан Республикасындағы адам дамуын бағалау-өңірлік деңгейді талдау. GISCA халықаралық конференциясының материалдары, Үрімші, Қытай, 29-31 мамыр, 80-88

- Olcott M.B. Kazakhstan: a long journey. – Moscow, 2003. – 354 p.
Ресми интернет-ресурс. Қазақстан Республикасының Ұлттық статистика комитеті. URL: <http://stat.gov.kz> (қарау күні: 10.10.2021.).
- Рыбаковский Л. Л. Практическая демография. – Москва, 2005. – С.200-209.
- Шығыс Қазақстан статистикалық жылнамалығы https://stat.gov.kz/region/264990/statistical_information/publication (қарау күні 15.09.2021).
- Шыңғысбаева Ш.К., Саипов А.А., Тәуелсіздік жылдарындағы Шығыс Қазақстандағы демографиялық ахуалдың қалыптасуына әсер ететін көші-қон үдерістерінің географиялық бағыттары //ҚазҰУ Хабаршы. География сериясы. №2 (61) 2021 <https://bulletin-geography.kaznu.kz-29-38> б

References

- Alekseenko A.N. (2007) Demografizieskie krisisi v Kazahstane.XX vek [Demographic crises in Kazakhstan. XX century]. // -Ust-Kamenogorsk: Media Alliance. – Pp 96.
- Asanbaev M.B.(2010)Kazakstandagi iski kosi kon prosesterin taldau,koritindilau,saralar,usinimdar[Analysis of internal migration processes in Kazakhstan: conclusions, measures, recommendations] //Almaty. – Pp 8-38.
- Demografia // Kazakistan Respublikasi Ulttik ekonomika ministirligi Statistika komitetinin Aleumettik zane demografialik bas-karmasi (review date 20.09.2021).[Department of social and demographic statistics of the Statistics Committee of the Ministry of national economy]. URL: <https://stat.gov.kz/>.
- Eremin A.A., Bikov N.I.(2011)Demografizieskaja situazia v Altaiskom kraie na sovremennom etape (1990-2010) [Demographic situation in the Altai Territory at the present stage (1990-2010)] : // monograph / A.A. Eremin, N.I. Bykov. Barnaul: AZBUKA, 272 p.
- Kazakistan Respublikasi Statistika komitetinin resmi internet resursi(date of review 10.10.2021) [Official website of the Statistics Committee of the Republic of Kazakhstan]URL: <http://stat.gov.kz>
- Kazakistan Respublikasi Ulttik ekonomika ministirligi Statistika komiteti Sigis Kazakistan oblisi Statistika departamenti, https://stat.gov.kz/region/264990/statistical_information/publication
- Lee E.S. A Theory of Migration // Demography. – 1996. – Vol. 3. – № 1. – P. 47-57.93 ISSN 2616-6771 Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Chemistry. Geography. Ecology Series, 2020. 2(131)
- Masanov N.E., Abilhozin Z.B., Erofeeva I.B.Alekseenko A.N.,Baratova G.S(2000) Istoria Kazakstana:narodi I kulturi History of Kazakhstan: peoples and cultures. – Almaty: 608 p.
- Massey D. Synthetic theory of international migration // World in the mirror of international migration. – 2002. – № 10. – P.143-153.
- Nyussupova, G.N. and Kalimurzina, A.M. 2014. Assessing the human development in the Republic of Kazakhstan – a regional level analysis. Materials of International conference GISCA, Urumqi, China, 29-31 May, 80-88
- Olcott M.B. Kazakhstan: a long journey. – Moscow, 2003. – 354 p.
- Resmi internet-resurs. Kazakistan Respublikasi Ulttik Statistika komiteti URL:<http://stat.gov.kz>(review date: 10.10.2021).[Of-ficial internet resource. National Statistics Committee of the Republic of Kazakhstan.]URL:<http://stat.gov.kz>
- Ribakovski L.L (2005) Praktiseskaia demografia.[Practical demography]. – Moscow, 2005. – P. 200 -20
- Sigis Kazakistan statistigalik zilnamaligi (review date 15.09.2021). [East Kazakhstan Statistical Yearbook] https://stat.gov.kz/region/264990/statistical_information/publication
- Shyngysbaeva S.K., Saipov A.A. (2021) Tauelsisidik zildarindegi Sigis Kazakistandagi demografialik ahualdin kaliptasuina aser etetin kosi-kon uderisterinin geografialik bagittari[Geographical directions of migration processes affecting the formation of the demographic situation in East Kazakhstan over the years of independence] //KazNU Bulletin.Geography series. – №2 (61). – Pp-29-38